

משומדות נשואות שחזרו: היתרן לבני זוגן היהודי והנכרי לפי מקורות צפון צרפת ואשכנז בימי הביניים

מאת

אפרים קנרפוגל

אפרים אלימלך אורבך כותב, תוך תיאור התמודדותו של רבנו תם עם בעיית המשומדים שבימיו, ש"רבינו תם השתדל להקל על חזרתם לכלל ישראל. על בת ישראל שהמירה דתה ונבעלה לגוי ושוב חזרה, ונתגייר הגוי עמה, וגירשה בעלה, מסופר שהתירה רבינו תם לאותו שהתגייר עמה"¹. קטעי התוספות המביאים את פסקו של רבנו תם מזכירים גם את התנגדותו החריפה של תלמידו, ר' יצחק ב"ר מרדכי (ריב"ם) מבוהמיה. לפי ריב"ם, אישה כזאת אסורה לא רק מלחזור לבעלה היהודי אלא גם מלהתחתן עם הנכרי ההוא לאחר שהתגייר, על פי היסוד התלמודי שאישה שזינתה תחת בעלה אסורה לבעל וגם לבעל². ספר מצוות גדול לר' משה מקוצי (שנכתב בסביבות 1240), וספר מרדכי והגהות מיימוניות (מסוף המאה ה"ג) מעלים את האפשרות שאחינו וממשיך דרכו של רבנו תם, ר' יצחק בן שמואל (ר"י) מדנפירא (שנפטר ב-1189), הסכים בעניין זה לדעתו של הריב"ם, אף על פי שאין לנו דברים מפורשים על כך מן הרי"ם³. מטרת מאמר זה היא לבחון את גלגוליהן של שיטות רבנו תם וריב"ם

1 ראו אפרים א' אורבך בעלי התוספות חלק א 82 (התש"מ).

2 ראו תוספות, כתובות ג, ע"ב, ד"ה "ולידרוש"; תוספות הר"ש משאנץ על מסכת כתובות (מהדורת א' ליס, ירושלים התשל"ג, בעמ' 6); תוספות הרא"ש על מסכת כתובות (מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים התשנ"ט, בעמ' יז-יט); תוספות, סנהדרין עד, ע"ב, ד"ה "והא"; תוספות הרא"ש על מסכת סנהדרין, בתוך: סנהדרי גדולה חלק ג רד-רה (ב' ליפקין עורך, ירושלים התשל"ל); תוספות ישנים למסכת יומא פב, ע"א, ד"ה "חוץ", (א' אריאלי עורך, ירושלים התשנ"ג, בעמ' קעט-קפ). המקור האחרון, כפי שהוא נדפס, מייחס את הגישה המחמירה לר' יצחק בן מאיר (אחיו של רבנו תם), אך זו טעות לכאורה בפינוח ראשי התיבות ריב"ם. ראו גם אורבך, לעיל ה"ש 1, חלק א, בעמ' 199; ספר מרדכי השלם על מסכת סנהדרין (מהדורת י' הורוביץ, ירושלים התשס"ט, בעמ' 142, הע' 9 (וריב"ם אחיו)); והקטע בספר מצוות גדול הנזכר בהערה הבאה. בתוספות שאנ"ץ הנדפסות על הדף למסכת סוטה כו, ע"ב (=תוספות איורא על מסכת סוטה (מהדורת י' ליפשיץ, ירושלים התשכ"ט, בעמ' 70)), השיטה המחמירה מיוחסת לרבנו תם והשיטה המקלה אינה מיוחסת כלל; השו"ת גם תוספות הרא"ש על מסכת סוטה (מהדורת ליפשיץ, בעמ' 50-52). על ריב"ם כתלמיד ותיק של רבנו תם, שלמד מקודם עם ריב"א הלוי הזקן משפירא, ראו אורבך, לעיל ה"ש 1, חלק א, בעמ' 196-198.

3 ראו ספר מצוות לר' משה מקוצי, לא תעשה קכא (ויניציה שי"ז, דף מב ע"א) (=ספר מצוות גדול, חלק ב (מהדורת מכון ירושלים, ירושלים התשס"ג, בעמ' 224-225, והע' 36)). טרם שהובא שמו של הרי"ם, קטע זה (וראו גם כ"י וטיקן 144, דף ג63) מביא את דעתם של ר"ת, ריב"ם ור"י בעניין אחר שקשור לכך, על מעמדה של האישה שנחבשה ע"י גויים (ע"פ בבלי, כתובות כו, ע"ב; ראו להלן ה"ש 12, 27). ראו גם ספר מרדכי השלם, סי' תש"כ (מהדורת הורוביץ, בעמ' 139); חיים דיקמן "ספר מרדכי השלם" ספר זכרון הצבי

במאות הי"ב והי"ג בצפון אירופה ולתעד את השחיקה שחלה בעמדת רבנו תם במרוצת השנים אפילו בצפון צרפת, בחינה שטרם נערכה במחקר. נראה שאכן נותרו הבדלים מהותיים בין חכמי צרפת לבין חכמי אשכנז לאורך תקופה זו, וכן נציע הסברים לשינויים אלה.

חכמי צפון אירופה במאות הי"ב והי"ג הבינו את היקף היתרו של רבנו תם בצורות שונות. כמה מקורות מצביעים על היתר מרחיק לכת אף יותר הכלול בדברי רבנו תם הנ"ל. אם המשומדת שחזרה בתשובה אכן רוצה לחזור לבעלה (ולא להמשיך לחיות עם הגוי שהתגייר), היא יכולה לעשות כן אם הוא אינו כוהן (אשת כוהן שנבעלה לאחר אסורה לבעלה, אפילו אם היה הבעל לא יהודי).⁴ התוספות ישנים למסכת יומא, שנערכו על ידי ר' משה מקוצי על פי התוספות של רבו, ר' יהודה שירליאון (נפטר ב'1224, והיה תלמידו של הר"ם), מביאים את הסיבה שעל פיה התיר רבנו תם למשומדת שחזרה בתשובה להתחתן עם מאהבה הנכרי לאחר שהתגייר בלשון זו: "משום דרחמנא אפקריה לזרעיה דעובד כוכבים ואינו אוסרתה לישראל בעלה, ולא שייך בה כשם שאסורה לבעל כך אסורה לבעול".⁵ בדומה, חיבור בשם התוספות שעל האלפס (ריש מסכת כתובות) קובע שלפי רבנו תם, אין ביאת גוי אוסרת אישה על בעלה (בניגוד לביאת יהודי אחר). ואם כן, אי אפשר גם לאוסרה לבעול שהתגייר, ועל אף שאינה רשאית כמובן להישאר עם שני הגברים כאחד.⁶

לעומת גישה זו, בעלי התוספות באשכנז ורבני אשכנז בשלהי ימי הביניים ובתחילת העת החדשה, ניסחו את היתרו של רבנו תם בצורה מוגבלת ומצומצמת יותר, ומסתבר שהגישה השמרנית יותר התפתחה במרוצת הזמן.⁷ לפי המקורות האלה, רבנו תם פסק שאם אישה נשואה נבעלה ברצונה לגוי,

והצדק 38 (התש"ע) (ע"פ כ"י וינה 72); כ"י בודל' 778, דפים 244 ע"א-ע"ב; בודל' 667, דפים 13-12 א; וטיקן 141, דפים 144 ב-ד; הנהגות מיימוניות, איסורי ביאה, פרק יח, הלכה ב [א], "ואין נראה לר"י ו(גם לריב"ם"; ולהלן ה"ש 14, 20, 25.

4 הפרשן הפרובאנסלי, ר' מנחם בן שלמה המאירי (נפטר 1316), בבית הבחירה, כתובות ג, ע"ב (מהדורת א' סופר, תל אביב התשכ"ח, בעמ' 18), ובבית הבחירה על מסכת סנהדרין (מהדורת א' סופר, ירושלים התשל"א, בעמ' 279), מביא את הדעה של "מקצת מרבתינו הצרפתיים" או "קצת חכמי הצרפתיים" (=רבנו תם), שביאה על ידי גוי אינה אוסרת את האישה אפילו לבעלה, ולכן היא מותרת גם לבעול (אם הוא התגייר). ראו גם את דברי ספר אורחות חיים לר' אהרן הכהן מלונזיל, להלן ה"ש 11.

5 ראו תוספות ישנים ליומא פב, ע"א, לעיל ה"ש 2. על עריכת התוספות האלו ראו אורבך, לעיל ה"ש 1, חלק א, בעמ' 477-478.

6 ראו תוספות שעל האלפס לרבנו משה בן יום טוב מלונדריש, מסכת כתובות, בתוך שיטת הקדמונים על מסכת קידושין 326 (מ' בלוי עורך, התשל"ל) (ע"פ כ"י פריס הספרייה הלאומית 314): "לא מיתסרא בביאת גוי דביאתו אינה ביאה". על אף שאורבך, לעיל ה"ש 1, חלק א, בעמ' 495-497, חולק על השערתו של מ' בלוי שר' משה בן יום טוב מלונדון הוא המחבר של הקובץ הזה, הוא מסכים שכלול בו חומר רב מבעלי התוספות שבצפון צרפת (ובאנגליה).

7 ראו את הנוסחאות של ספר המרדכי (שמחברו נהרג ב'1298) (מהדורת הורוביץ, לעיל ה"ש 3): "מתוך כך פסק רבינו תם דאשת איש שהמירה דתה ונשאת לנכרי וחזרה [בתשובה] ונתגרשה מן הישראל ושוב נתגייר בעלה הנכרי, והתיר רבינו תם לקחת אותה לאשה". ראו גם "גוי" אנציקלופדיה תלמודית כרך ה 286, 298-299 (התשמ"ו); יעקב בלידשטיין "מעמדות האישי של נשים שביות ומשומדות בהלכה של ימי הביניים" שנתון המשפט העברי ג-ד 52, ה"ש 51 (התשל"ו-התשל"ז); תרומת הדשן לר' ישראל איסרליין (נפטר 1480), חלק א, סימן ריט (מהדורת ש' אביטן, ירושלים התשנ"א, בעמ' קסב); חיד"א (נפטר 1806), תשובות חיים שאל, סימן מט. בספרו פני יהושע לכתובות ג, ע"ב, ד"ה "ומתוך כך התיר ר"ת", ר' יהושע פלק (נפטר 1756) טוען שעל אף שהתיר רבנו תם לבעול הנכרי לישא את המשומדת שחזרה בתשובה אחרי

חייב בעלה היהודי לגרשה ואין היא רשאית לחזור אליו כלל, הגם שרבנו תם סובר שביאת הגוי כשלעצמה איננה נחשבת כניאוף הלכתי בדרגה של ביאת יהודי מנאף שהיא אסורה לו לגמרי, אפילו אם גירשה בעלה. ולכן, לפי רבנו תם במקרה שחזרה המשומדת לקהילה היהודית ונתגרשה מבעלה, היא יכולה להינשא לגוי הזה כשהתגייר. יש להעיר שגם ההיתר המוגבל יותר משקף את רצונו של רבנו תם להקל על דרכם של המשומדים שרצו לחזור בתשובה, וכפי שציין אורבך.

יעקב כ"ץ, שעסק בהרחבה בהקלות שהציעו רש"י וכמה מבעלי התוספות למשומדים החוזרים בתשובה כדי לעודד את חזרתם ולהשפיע גם על משומדים אחרים לחזור, לא התייחס לשיטתו של רבנו תם כאן, וכן לא עסק בכל העניין של בני זוגם של המשומדים החוזרים, כולל תשובה משמעותית המיוחסת לרש"י בהגהות לספר מרדכי בשם ספר הפרדס.⁸ תשובה זו לא נמצאת בנוסחאות הקיימות של ספר הפרדס או בכתבי היד שעל פיהם הדפיסו את המהדורות הנוכחות (שבהן יש הרבה חומר אשכנזי, אך מוצאן כנראה מאיטליה בסוף המאה ה"ב). שם מקורה של תשובה זו בנוסח אשכנזי של ספר הפרדס שאינו עוד, אך שהוא נזכר מדי פעם בהקשרים אחרים.⁹

בתשובה נפסק, שאישה שנבעלה ברצון לגוי אסורה מכול וכול לבעלה. נימוק לפסק הזה מובא על פי ההנחה שמרדכי היה בעלה של אסתר ולפי הפסוק במגילת אסתר (ד 16, וכאשר אבדתי אבדתי) כפי שפירשוהו בתלמוד (מגילה טו, ע"א, הובא גם על ידי רש"י בפירושו למגילת אסתר, שם), "כשם שאבדתי מבית אבא, כן אובד ממך". כשהמשיכה אסתר להיבעל לאחשוורוש לאחר שגילתה לו את שורשי משפחתה (המסמן שהיא באה אליו ברצון), הביאות נחשבות מרצונה ולא מחמת אונס, ומשום כך אסורה מאז לחזור אל בעלה מרדכי. כמו כן, המשיב (רש"י) סובר שמשומדת שנבעלה ברצון לגוי אסורה לבעלה גם אם לא ראו אותם עדים בשעת מעשה העברה, כי יש להניח שישראל או ישראלית שהשתמדו מרצונם גם אינם מהססים לקיים יחסי מין (בין שאר עברות חמורות) שהיו אסורים להם כיהודים: "דאין המרות האידנא בין דאיש ובין דאשה לשם עבודת כוכבים ויצר דעבירה עדיין קיים". המשיב מציין שהיו שניסו לפסול את הגישה ההלכתית הזאת, אך לא הספיקו למצוא מקורות התומכים בעמדתם. מן התשובה משתמע שאם היה אפשר להוכיח או לטעון בצורה משכנעת שכפו את המשומדת להתנצר נגד רצונה (או שנכרי חייב אותה להיבעל לו נגד רצונה), האישה יכולה לחזור לבעלה היהודי. התשובה הזאת אינה עוסקת כלל בשאלה האחרת, אם המשומדת שחזרה יכולה לחיות עם מאהבה הנכרי לאחר שהתגייר.

שהתגייר, הוא סבר אמנם (ע"פ הסוגיה בכתובות דף כו ע"ב) שיש איסור מדרבנן האוסרת אותה מלחזור לבעלה. ראו גם להלן ה"ש 36.

8 ראו י' כ"ץ בין יהודים לגויים 75-83 (התשכ"ב); הנ"ל הלכה וקבלה 255-269 (התשמ"ו) ("אף על פי שחטא ישראל הוא").

9 ראו (הגהות) מרדכי על מסכת כתובות, סי' רפו; כת"י וורצ'לי 1, דף 96א (בשוליים, למטה); ספר הפרדס לרש"י, הקדמת העורך (בעריכת ח"י עהרענרייך, בודפשט התרפ"ד, בעמ' 17-18); פנחס רוט ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים 77, 125-127 (עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, התשס"ח). תשובה זו אינה במהדורות של ישראל אלפנביין לתשובות רש"י (ניו יורק, התש"ב). התשובה מסיימת בהוכחה ממסכת יבמות, פרק כהן גדול, שאינה ברורה כל צרכה. השו"ת יעקב בלידשטיין "מעמדן האישי של נשים שבויות ומשומדות" שנתון המשפט העברי ג-ד 35, 56-59 (התשל"ו-התשל"ז); ולהלן ה"ש 14, 31. בלידשטיין מביא תשובה מר' האי גאון שתפסה עמדה דומה לזו של רש"י. השו"ת גם להלן ה"ש 27.

יש לציין, שבתשובותיו האחרות אין רש"י מבחין בדרך כלל בין יהודים שהשתמדו מרצונם לבין אלו שהשתמדו נגד רצונם לעניין מצבם ההלכתי ויכולתם לחזור לקהילה היהודית, דרכם המתבקשת בחזרה לקהילה היהודית הייתה שווה. אך שמא החומרה של העברה כאן, של יחסי אישות, היא שגרמה לכך שרש"י החמיר במקרה שההמרה הייתה מרצונה. שיקול דומה אכן נמצא בתשובה אחרת פרי עטו של רש"י, בעניין הצורך לגרש אשת איש שהייתה משומדת "ימים רבים", אך לבסוף "שבה מדעתה לנהוג בדרכי ישראל". גם בתשובה זו, מסקנת רש"י היא שמכיוון שהשתמדה מרצונה, בוודאי נאסרה על בעלה והוא חייב לגרשה.¹⁰

הדעות השונות שהבאנו למעלה במידת ההיתר ויעדו של רבנו תם אמנם מסכימות שרבנו תם הקל אף במקרים שהמשומדת הייתה עם מאהבה הנכרי מרצונה. רמי ריינר הציג, שרבנו תם אכן חיבר שתי קולות קשורות אך נפרדות בעניין המשומדת שחוזרת בתשובה ובני זוגה. כפי שכבר ראינו, רבנו תם התיר למשומדת החוזרת בתשובה לחיות עם מאהבה הנכרי שהתגייר (ולפי מקורות מן המאה הי"ב הוא התיר אף את האפשרות לחזור לבעלה). אבל נוסף על כך התיר רבנו תם לאישה שהתנצרה מעיקרא באונס לחזור לקהילה ולבעלה, אפילו כששהתה עם הנוצרים תקופה ארוכה ונבעלה להם (אלא אם כן הייתה נשואה לכוהן). כל זה מכיוון שהשתמדותה הייתה באונס, ועל כן אפילו ביאתה לאחר מכן עם נוצרי אינה נחשבת כביאה מרצון. ואמנם, מכיוון שאי אפשר להגדיר על פי ההלכה את היחסים של משומדת שהייתה כאשתו של גוי מסוים כמצב של אונס (ועכשיו רוצה להישאר אתו לאחר שהתגייר), רבנו תם פיתח טיעון הלכתי אחר כדי להקל גם במקרה כזה, וכפי שראינו.¹¹

ההיתר של רבנו תם לנשים שהשתמדו באונס ושהו זמן רב עם הנוצרים – ואפילו נבעלו להם – לחזור לבעליהן היהודים כשחזרו לקהילה היהודית ניתן אחרי ש"באו ליסטים בעיר אחת והזנו גם נפשות. וישבו משם ריבה אחת נשואה לישראל ואנסוה והמירה לעובד כוכבים ונטמאת בגייתה ימים רבים. אחר זמן טרחו אביה ואמה ושבה האשה אל בית אישה". הקטע שמתאר את המעשה, שנתחבר על ידי תלמידיו הקרובים של רבנו תם, כולל ר' יוסף ב"ר יצחק בכור שור מאורליאן, מרמז שרבנו תם

10 ראו תשובות רש"י, סימן עג (מהדורת אלפנביין, בעמ' 96, וראו גם שם, בעמ' 94, 226). בפירושו על התלמוד למגילה טו, ע"א, ד"ה "אבדתי", רש"י כותב (ע"פ בבלי, יבמות נו, ע"ב), "דאשת ישראל שנאנסה מותרת לבעלה וברצון אסורה לבעלה". השווו אהרן ארנד מסורת הנוסח של פירוש רש"י למסכת מגילה קפה (התשס"ח). רש"י פסק (תשובות רש"י, סימן קעא (מהדורת אלפנביין, בעמ' 191-193)) שבאיש ואישה שכפו עליהם להתנצר (רש"י קורא להם אנוסים) ולאחר מכן התחננו, הרי הם כיהודים "שלבם לשמים", ולכן הצריך גט אם רצו להתגרש. על נטייתו של רש"י לתמוך בחזרת משומדים שהתנצרו גם באונס וגם ברצון, ראו אברהם גרוסמן חכמי צרפת הראשונים 153-156 (התשנ"ה); DAVID MALKIEL, RECONSTRUCTING ASHKENAZ 131-134 (2009).

11 ראו אברהם (רמי) ריינר רבנו תם ובני דורו: קשרים, השפעות ודרכי לימודו בתלמוד 192-194 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, התשס"ב). שם, בה"ש 155, ריינר מראה, שהקטע שבספר אורחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל, חלק ב, הלכות כתובות, סימן כח (מהדורת מ' שלזינגר, ניו יורק התשי"ט), ערבב את שתי הקולות ושטטש את ההבדלים שביניהן. האורחות חיים מסיק שאין לסמוך על הכרעתו של רבנו תם להתיר את המשומדת מרצונה שנבעלה לשוב לבעלה, "דכל חכמי הדור נחלקו עליו... מיהו לכולי עלמא אם נשתמדה באונס ועשתה תשובה מותרת לבעלה ישראל". השוו את דברי המהרש"א, בחידושי ההלכות לכתובות ג, ע"ב, תוס' ד"ה "ולידרוש להו": "לפי ר"ת ליכא ליפלוג בין אונס לרצון".

בעצמו הוא זה שהתיר את הנישואין של הריבה לבעלה לאחר שהיא שבה אליו. רבנו תם ביסס את היתרו גם על פי הסוגיה בבבלי כתובות כו, ע"ב, העוסקת במעמדן של נשים שנשבו על ידי עכו"ם.¹² כנקודת השוואה, במקרה ש"אשה ישראלית שהלכה מרצונה עם הגוים ושהתה שם שלשה ימים בביתם, והרציאונה משם ע"י שוחד", ר' יואל בן יצחק הלוי מבונא (נפטר בערך בשנת 1200), אביו של הראב"ה, התיר לאישה לחזור לבעלה. אך ברור ששהותה הקצרה בבית הנוצרים – נוסף על כך שאין כל אזכור לניסיון להעביר את האישה לחיק הנצרות – תרמו בצורה משמעותית להיתרו של ר' יואל הלוי. ר' חיים בן יצחק אור זרוע (סביב שנת 1300) סבר שר' יואל היה מוכן גם להתיר את האישה לבעלה אפילו היה כוהן, מכיוון שלא הייתה כאן כל עדות לזנות או לשמד.¹³

ברור לחלוטין, שפסקיו והיתריו של רבנו תם בכל העניינים שראינו היו מרחיקי הלכת ביותר בין פסקיהם של בעלי התוספות בצפון צרפת ובאשכנז במשך המאה הי"ב וגם לאחר מכן. עדויות נוספות לטיעון היסודי, שרבנו תם לא ראה בבעילת ישראלית על ידי גוי מעשה ניאוף הלכתי, נמצאות בשני כתבי יד. תשובת המהר"ם (ר' מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג, נפטר 1293), מאחרוני בעלי התוספות (שלמד באמצע המאה הי"ג עם הרכב של בעלי התוספות בצפון צרפת, בהם ר' יחיאל מפריס, ר' שמואל מפלייזא ור' שמואל מאיוורא), באה בתוך קובץ של תשובות מחכמים שונים: "די' אש' אי' [=דין אשת איש] שנבעלה לגוי ברצון בעדים אם הפסיד' כתובתה ואסורה לבעלה. ר"ת מתיר אות' לבעל ור"י אוסר אותה לבעל, במסכת יבמות. מב"ב שי' [=מאיר בן ברוך שיחיה]¹⁴."

על אף שהתשובה קצרה מאוד, ומקור הדין שבתוכה על פי התלמוד אינו ברור כל צורכו (והמהר"ם אינו מגלה לאיזה צד הוא נוטה), היא מאשרת את השיטה של רבנו תם, שאישה נשואה שנבעלה לנכרי איננה נאסרת לחזור לבעלה משום גילוי עריות (שלא כאישה נשואה שנבעלה ליהודי אחר מרצונה, שאסורה לחזור לבעלה כשם שהיא אסורה להישאר עם בועלה). התשובה הזאת אינה קשורה לכאורה להשתמדות, אבל אפשר להציע על פיה שרבנו תם פיתח את ההקלה הגדולה שלו בקשר לאישה משומדת שחזרה בתשובה לא רק כדי לעזור למשומדים בהקשר זה, אלא כתוצאה מגישתו הרחבה למקורות התלמודיים המעריכים את המעמד ההלכתי של בעילת גוי באשת ישראל.¹⁵

12 ראו (הגהות) מרדכי על מסכת קידושין, סימן תקס"ח. ראו גם אורבך, לעיל ה"ש 1, חלק א, בעמ' 133, ה"ש 8; בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 47-52, 83-85. על האזכורים לר' יוסף מאורליינש בספר מרדכי ראו שמואל כהן "ר' מרדכי בן הלל האשכנזי" סיני טו 73 (התש"ה).

13 ראו ספר ראב"ה, חלק ג, סי' תתקכח (מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק התשס"ה, בעמ' 107); ספר אור זרוע, חלק א, הלכות ייבום וחליצה, סי' תרטו, דף פד ע"א (=הוצאת מכון ירושלים (התש"ע), דף תקו ע"ב). השו" בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 61; תשובות מהר"ח אור זרוע, סי' קג (מהדורת מ' אביטן, ירושלים התשס"ב, בעמ' 93-94).

14 ראו כת"י בודל' (קטלוג נויבואר), 844, דף 74ב (סי' קיד). הטקסט נדפס ע"י י"ז כהנא "שאלות ותשובות האור זרוע ומהר"ם בן ברוך" סיני כה 83 (התש"ט); תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, סימן קמב (מהדורת ש' עמנואל, ירושלים התשע"ב, בעמ' 439). על קובץ התשובות שבתוך כתב היד ראו עמנואל שם, בעמ' 77-89.

15 השו" מאמרי *Halakhah and Mezi'ut in Medieval Ashkenaz: Surveying the Parameters and Defining the Limits*, 14 JEWISH LAW ANNUAL 193 (2003). מתשובה אחרת של המהר"ם, נראה שהוא אכן העדיף (לכל הפחות לכתחילה) את עמדתו של הר"י, ולא את שיטת רבינו תם. ראו תשובות בעלי התוספות, סימן עב (מהדורת א"י איגוס, ניו יורק התשי"ד, בעמ' 152-153).

על אף שאפשר להצביע על סוגיות אחרות במסכת יבמות שיכולות לשמש כבסיס למחלוקת זו בין בעלי התוספות, נראה שהאזכור שבתוך תשובת המהר"ם למסכת יבמות מכונן לסוגיה בחלק האחרון של המסכתא (דף צח ע"א), המשווה את ביאת הגוי (על פי פסוק בספר יחזקאל) לזרמת סוסים. דמיון זה אכן נזכר בקטעי התוספות שמנינו אותם בתחילת דברינו. הריב"ם והר"י, שחלקו על רבנו תם בקטעים האלו, גם הבינו את הסוגיה הזאת בצורה אחרת.¹⁶

נוסף על כך, קטע המקביל לקטע מן התוספות שעל הרי"ף שהובא למעלה מתאר את העובדות שהובילו לפסקו של רבנו תם, שהמשומדת שחוזרת יכולה להישאר עם מאהבה הנכרי כשהתגייר, בצורה אחרת ממה שנמצא ברוב המקורות האחרים מספרות התוספות. הקטע מתחיל: "גר שבעל משומדת בגיותו, ועשה תשובה ונתגייר עמה".¹⁷ לאחר שהמשומדת והנכרי נתקבלו בדרכים שונות על ידי הקהילה היהודית, "גירשה בעלה הראשון והתיר [ר"ת] לגר לקיימה", משום שהוא פסק שאין לאסור אותה על הגר מכוח הכלל שכשם שאסורה לבעל כך אסורה לבעל. לפי הניסוח הזה, הבעל היהודי החליט לגרש את אשתו רק לאחר שחזרה, ואז נשאל לרבנו תם אם הגר יכול לשאתה לאישה. המשמעות היא שאם המאהב הנכרי לא רצה להתגייר – או אם הבעל לא רצה לגרש את אשתו – השאלה הייתה יכולה להיות אחרת: האם המשומדת שחזרה לקהילה יכולה גם לחזור לבעלה הראשון. סביר להניח שרבנו תם היה מתיר גם במקרה כזה, מכיוון שהיא אינה אסורה לבעלה בגלל בעילת הגוי. ההיתר להישאר עם מאהבה שהתגייר עזר מאוד לאישה לשוב אל הקהילה היהודית. אבל למרות זאת, אין להסיק שרבנו תם היה מחייב את הבעל של המשומדת שחזרה לגרש את אשתו מכיוון שלפי רבנו תם ביאת נכרי אינה נחשבת כביאה כאמור, ולכן גם אינה אוסרת את האישה על בעלה.¹⁸

הקטע הזה בתוספות שעל האלפס מצביע גם על דיון שנמצא במסכת סנהדרין. שם כתוב, שרבנו תם פסק במעשה של אשת איש ישראלית שנשתמדה, ונישאת לגוי ולאחר זמן היא חזרה ובעלה גירשה, ואז התגייר בעלה הנכרי, ורבנו תם התיר לו "ליקחנה לו לאשה".¹⁹ גם לפי הניסוח הזה יוצא שרבנו תם לא דרש מן הבעל היהודי לגרש מלכתחילה את אשתו המשומדת שחזרה. וכך משמע מכאן שהאישה הייתה

16 מבין הסוגיות האחרות השייכות לנידון, אפשר להזכיר את סוגיית הבבלי, יבמות מה, ע"א (בעניין המעמד ההלכתי של ביאתו של גוי); נד, ע"א ו-נט ע"ב (בעניין ביאה עם בהמה; ע"ע תוספות, סוטה כו, ע"ב, ד"ה "למעוטי"; ולעיל ה"ש 2); בבלי, יבמות נו, ע"ב (המחלק בין אונס ורצון בביאתה של אשת איש עם ישראל אחר, הפוסלתה מלשוב לבעלה); סח, ע"ב-סט, ע"א, לפי ר' ישמעאל.

17 המילים האחרונות במשפט הזה אינן מדויקות לגמרי, מכיוון שהיא לא התגיירה ליהדות אלא חזרה לחיק דתה מלידה. אך יש גם טקסטים נוספים שלפיהם חזרו ליהדות ביחד; ראו להלן ה"ש 20, 21. על מידת התייחסותם של כמה מרבני אשכנז במאה ה"ג למשומדים החוזרים בתשובה כאל גרים ממש, ראו מאמרי *Returning to the Jewish Community in Medieval Ashkenaz: History and Halakhah*, TURIM: STUDIES IN JEWISH HISTORY AND LITERATURE PRESENTED TO DR. BERNARD LANDER 69 (M. Shmidman ed., 2007; וספרי Medieval Europe (forthcoming).

18 ראו כת"י לונדון המוזיאון הבריטי (קטלוג מרגליות) 474 (=סרט 4955 במכון לתצלומי כתבי יד), דף 55ב, בשוליים לצד ימין. כתב-יד זה נעתק בכתב אשכנזי בשנת 1386. הקטע הזה נמצא בכתב-היד ממש בתחילת הפירוש שעל הרי"ף למסכת כתובות (וכפי שהערנו לעיל ה"ש 6, בקשר לקטע המקביל שבכת"י פריס 314).

19 ראו כת"י לונדון 474, דף 301א (ריש פרק בן סורר ומורה בגיליון מצד שמאל). הפירוש למסכת סנהדרין (ולסדר נזיקין בכלל) לא נמצא בתוספות שעל האלפס שבכת"י פריס 314.

יכולה לחזור לבעלה, אלא שהעובדות היו שהבעל החליט בעצמו לגרש את אשתו, ורק אז דן רבנו תם בשאלה שהייתה על הפרק: האם היא מותרת לבעלה הנכרי שהתגייר.

כך יוצא גם מקטע אחד בתוך קובצי התוספות הנדפסים על הש"ס שהזכרנו בתחילת המאמר, על אף שיש בו גם כמה נתונים שונים. בתוספות ישנים למסכת יומא, המעשה מתואר באופן זה: "התיר רבינו יעקב [תם] בעכו"ם אחד שבא על בת ישראל תחת בעלה וגירשה והמירה דתה ונשאה העכו"ם וחזרו ונתגיירו שניהם. והתיר רבינו יעקב לעכו"ם שנתגייר לישאנה ואמר משום דרחמנא אפקריה לזרעיה דעובד כוכבים ואינו אוסרתה לישראל בעלה ולא שייך בה כשם שאסורה לבעל כך אסורה לבעל".²⁰ לפי הקטע הזה, לכאורה גירש הבעל את אשתו מכיוון שנבעלה לגוי ורק לאחר מכן השתמדה, ושמה דווקא מפני כן. גם כאן, השאלה שהובאה לפני רבנו תם הייתה רק על אודות האפשרות לאישה להישאר עם בועלה הגוי לאחר שהתגייר לא מכיוון שהיא אסורה לבעלה על ידי כך, אלא מפני שבעלה הראשון כבר גירשה, קודם להשתמדותה. לפי הניסוח הזה של היתרו של רבנו תם, נראה ברור שהיא הייתה יכולה לחזור לבעלה בלא בעיה הלכתית אילו לא גירשה כבר (מכיוון שלפי רבנו תם, היא אינה אסורה לו). רבנו תם לא הצריך את הגירושין מן הבעל היהודי במקרה זה, כפי שאחרים הניחו לאחר מכן לפי שיטתו.²¹

בטרם נעיין בהתפתחויות נוספות במאה הי"ג, יש פסק נוסף מסוף המאה הי"ב (או מהשנים הראשונות של המאה הי"ג) שכדאי לעיין בו. במקרה שגם האישה וגם הבעל השתמדו בבת אחת, ר' שמשון (הר"ש) ב"ר אברהם משאנץ, תלמידו הגדול של הר"י מדנפירא, חולק על דעת שואלו ומתיר את שניהם לחזור ולחיות ביחד בשובם אל הקהילה היהודית.²² הר"ש משאנץ הציע כמה טעמים לפסקו. הנקודה המרכזית היא שמכיוון שבני הזוג נשואים זה לזה, הערכים והצניעות של הנישואין שלהם עומדים במקומם ובתוקפם, כפי שהם קיימים גם אצל בני זוג נוצרים. ולכן, אין לחשוך בהם שזלזלו בקדושת זוגיותם בעת השתמדותם (וכמו שאין לחוש שהם עברו על כל מצווה אחרת דרך ביזיון). מצבם שונה ממצב של אישה נשואה שהמירה לבד מרצונה, ובכך התכוונה למרוד גם נגד בעלה בעניינים מיניים.

על אף שרבנו שמשון גם מציין בהקשר זה שכדאי לעזור לאלו שרוצים לחזור בתשובה לחיק היהדות, גישה התומכת בהקלות לחוזרים, הצדק עם יעקב בלידשטיין שטען ששיקול זה אינו מרכזי בהיתרו של הר"ש כאן, מכיוון ששיקול זה כשלעצמו שייך לכאורה גם באישה נשואה שהמירה לבד ורצתה עכשיו לשוב לקהילה ולבעלה. לדעתו של ר' שמשון, יש לבן זוג שהשתמד יתרון ניכר מהסיבות

20 על הקטע בתוספות ישנים, ראו לעיל ה"ש 2 ו-5. סדר דומה נמצא גם בהגהות מיימוניות, לעיל ה"ש 3.

21 בתוספות הרא"ש לסוטה כו, ע"ב (לעיל ה"ש 2), הגירושין היו קשורים לחזרתה עם מאהבה שהתגייר, ולא עם חיוב מצד הלכתי שבעלה הראשון צריך לגרשה: "וחזרה למוטב ונתגייר הגוי עמה וגירשה בעלה והתירה לגר שנתגייר עמה". קטע זה מחלק בין שיבת האישה וגיוור הנכרי, על אף שהם חוזרים ביחד במישור האישי; הוא נקרא גר, בעוד שעליה כתוב שחזרה למוטב.

22 ראו הגהות מיימוניות, איסורי ביאה, פרק יח, הלכה ב [א]; תשובות מהר"ם מרוטנבורג, סימן תרכ (דפוס פראג, בודפשט תרמ"ה, דף נז ע"א). ראו גם תרומת הדשן, חלק א, סימן רמא (מהדורת אביטן, בעמ' קצה); ולהלן ה"ש 26 ו-28. ר"ש משאנץ עלה ארצה בסביבות שנת 1210, ונפטר כאן ב-1214.

שפירט.²³ במקרה של אישה שהתנצרה מרצונה ורצתה לאחר מכן לחזור לבעלה, נראה שר' שמשון משאנץ היה הרבה יותר קרוב לגישתו של רש"י מאשר לדעתו של רבנו תם. כאמור, גישתו של רבנו תם נידונה שוב אצל בעלי התוספות בצפון צרפת במאה ה"ג, והתעניינותם לא הייתה תיאורטית בלבד. קטע בספר מרדכי למסכת סנהדרין מביא את הדעה של ר' יחיאל ב"ר יוסף מפריס (נפטר בסביבות 1260), שלמד לתקופה קצרה עם הר"ש מאשנץ ולאחר מכן עם ר' יהודה שירליאון. ר' יחיאל תומך בשיטתו המקלה של רבנו תם, שהרשה למשומדת החוזרת בתשובה ומאהבה הנכרי שהתגייר להינשא – וגם "עשה מעשה", זאת אומרת שפסק כך למעשה – אך הוא מציע טעם אחר לדבר מזה שחידש רבנו תם, "ולא מטעמיה". טעמו הוא מכיוון שהמאהב התגייר, גר שנתגייר כקטן שנולד דמי, על אף שהיא צריכה להתגרש מבעלה הראשון, הגר היה גוי כשביצע מעשה עברה זה ומעשה זה אינו מתייחס אליו עכשיו כשהוא יהודי (והוא אינו "הבועל" מן הבחינה ההלכתית).²⁴ נראה שר' יחיאל הציע את הפתרון הזה כי הוא לא רצה לתמוך בחידושו הגדול של רבנו תם, שביאת הגוי אינה נחשבת כלל כביאה האוסרת. ברור שלר' יחיאל, הטעם שהגר יוכל לשאת את הישראלית שחזרה בתשובה, משום שהוא כקטן שנולד, איננו יכול בשום אופן להתיר את האישה לחזור לבעלה הראשון גם אם שניהם רוצים בכך, דבר שהוא אפשרי לפי גישתו המקורית של רבנו תם.²⁵ מפסקים נוספים מחוגו של ר' יחיאל מפריס הטמונים בכתב יד מקוטע (שמצאוהו בכריכה לספר שנרפס) משתמע, שגם היתרו האחר של רבנו תם, בעניין אישה שהשתמדה שלא מרצונה ושהתה ביד

- 23 ראו בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 61-66. בלידשטיין גם מראה שהיו כמה מפוסקי אשכנז בשלהי ימי הביניים שלא הסכימו עם ההיתר של רש"י מאשנץ בעניין זה.
- 24 ראו ספר מרדכי למסכת סנהדרין, סוף סימון תשע (מהדורת הורוביץ, בעמ' 142); ספר סמ"ק מצורף, חלק ב', סי' צג (מהדורת י"י הר-שושנים, ירושלים התשל"ג, בעמ' 50): "ור' יחיאל מפריס הורה הלכה למעשה כרבינו תם ולא מטעמיה... כקטן שנולד דמי והוא שעה לא בר איסור הוא". בתוספות ישנים למסכת יומא (לעילה"ש 2 ו-5), הר"י מתלבט אם אכן שייך היסוד של גר שנתגייר כקטן שנולד דמי לדיון בשיטת רבינו תם, אך הדבר לא הוכרע: "מיהו אומר רבי [או רבינו, שהוא הר"ן] דצ"ע דאי היה מהני כאן טעמא דגר שנתגייר כקטן שנולד דמי ואין זה הבועל שנתארסה לו וכו'". ר' יוסף מלינקולן, בן זמנו של ר' יחיאל באנגליה, נשאל ע"י אמה של בחורה יהודייה שהלכה עם נוצרי לרצונה והשתמדה. לאחר תקופה מסוימת, הבת חזרה ליהדות במקום אחר במרחקים (לכאורה כדי שהגורמים הנוצריים לא יתפסו אותה בכך), והאם קבלה לר' יוסף שבעלה של בתה לא רצה לתת לה גט ומשום כך הבת אינה יכולה להינשא לבן אדם אחר אחרי שובה. ר' יוסף המציא פתרון הלכתי מתוחכם כדי להכריח את הבעל לתת את הגט, וכמה מגדולי צרפת תמכו בפתרון שהציע. ראו על כך סמ"ק צורף, חלק ב', סימן רלג (מהדורת הר-שושנים (שם)); אורבך, לעיל ה"ש 1, חלק ב', בעמ' 509-511. ואמנם, חזרתה של הבת לבעלה במקרה זה לא עמדה על הפרק, מכיוון שהוא כבר התחתן עם אישה אחרת.
- 25 שיטתו של ר' יחיאל נמצאת גם בחידושי הריטב"א על כתובות ג, ע"ב (מהדורת מ' גולדשטיין, ירושלים התשמ"ב, בעמ' 15): "ועם כל זה אומר הר"ר יחיאל כי דינו של רבינו תם ז"ל במעשה שהיה דין אמת הוא, דכיון דבשעה שנאסרה על בעלה גוי הוה, וליכא למימר ביה שאסורה לבעול, השתא נמי לא מיתסרא עליה דגר שנתגייר כקטן שנולד דמי. וכך היה אומר ר"י ז"ל". מניסוח זה אמנם משמע שרבינו תם פסק במעשה שהיה, משא"כ רבינו יחיאל שרק מאשר את פסקו של רבינו תם בדרך אחרת. דבריו של הר"י אינם נמצאים בשום מקום אחר, אך אפשר שיש מכאן ראיה נוספת על כך שהוא לא תמך בשיטת רבנו תם במלואה; ראו לעיל ה"ש 2. על אף שהריטב"א הכיר חלק נרחב מאוד מכתבי בעלי התוספות, נראה שהקטע בספר מרדכי (ובסמ"ק צורף) הוא המדויק יותר בכל עניין זה. השו"מ מאמרי *Between Ashkenaz and Sefarad: Tosafist Teachings in the Talmudic Commentaries of Ritva*, BETWEEN RASHI AND MAIMONIDES 73 (E. Kanarfogel & M. Sokolow eds., 2010).

הנוצרים תקופה ממושכת עד שחזרה לבעלה (ור"ת התירה להישאר אתו) לא נתקבל כל כך במאה הי"ג. הקטע שבכתב היד מתייחס למקרה של כוהן ואשתו שאולי כפו עליהם להתנצר נגד רצונם, "וחזרו יחד בתשובה". היו שרצו לאסור את האישה על בעלה מכיוון שאפשר שכפו עליה להיבעל לנוכרים, דבר האוסר אותה על בעלה הכוהן אפילו אם עשתה כך נגד רצונה. ואמנם, הקטע דוחה את המסקנה הזאת, "כי אין מאנסין הגויות אחרי שעברו משפט גיור". זאת אומרת, שהנוצרים דווקא שמרו על טהרת החיים המיניים של אלו שהשתמדו (ואפילו נגד רצונם) כדי שיהיו מוכנים להינשא לנוצרים מן השורה. הקטע מביא סמך נוסף להיתר זה מתשובה אנונימית ("וגם יש תשובה", ונראה שהיא תשובת ר' שמשון משאנץ שהבאנו קודם), שעל אף שאישה נשואה שהשתמדה לבד ומרצונה אינה יכולה לחזור לבעלה כשחוזרת לקהילה היהודית מכיוון שיש להניח שנבעלה מרצונה בתקופת השתמדותה, זוג נשוי שהשתמדו שניהם ביחד (ואפילו מרצונם) יכולים להיות ביחד לאחר שעשו תשובה וחזרו לקהילה היהודית. מכיוון שגם במקרה הזה מאמצע המאה הי"ג בני הזוג "עברו על דת ביחד", אין לחשוך באישה שנבעלה לאחרים בתקופת השתמדותם.²⁶

הקטע הזה מביא תשובה קצרה בשם הקדוש רבנו נתנאל (מקינן), ששני בעלי תוספות נוספים הסכימו לדבריה: "זוה עיקר התשובה וקבלה מהרב ר' יחיאל, ומורינו הרב ר' משה מלונדריש הסכים". לפי התשובה הזאת, הדנה במקרה שאימו על נשים ישראליות ואפילו כפו אותן להתנצר ("והיו מייסרים אותם להעביר על דת... אם מייסרים אותם... כיון דלהעבירם על דת נתייסרו... דאין מכוונים רק להעביר על הדת"), ההנחה ההלכתית צריכה להיות שהנשים האלו אינן בגדר נשים שבויות שנבעלו לאלו שכבשו אותן כדי למצוא חן בעיניהם ולהציל את חייהן (וכפי הסוגיה בכתובות כו, ע"ב), אלא אפשר להניח שמכיוון שהאלימות והכפייה כאן היו רק כדי שיתנצרו (ובוודאי לא רצו להרוג אותן), הנשים האלו לא ייבעלו לאחרים בשל סיבה כלשהי ולכן הן מותרות לחזור לבעליהן, ואפילו לבעל שהוא כוהן. רבנו תם התיר אישה שהשתמדה נגד רצונה לחזור לבעלה אפילו אם נבעלה לאחרים בתקופת השתמדותה, כי הוא מניח שעשתה זאת שלא לרצונה משום שלא רצתה לבגוד בדתה או לבעלה. במאה הי"ג, ההיתר היה מבוסס על הנחה הלכתית צרה יותר שלא תמיד היה אפשר לאשרה, שלא אירעה ביאת נכרי כלל בזמן שהנשים היו בידי הנוצרים.²⁷

26 ראו כתב יד סנקט פטרבורג (הספרייה הרוסית הלאומית), EVR I 233 (מן המאה הי"ד או הט"ו; סרט 50925, גלגל 21, במכון לתצלומי כתבי יד), דפים א-3-33. אני מודה לד"ר פנחס רוט שהפנה את תשומת לבי לכתב-יד זה.

27 גם פסקו של רבנו תם (לעיל ה"ש 11-12) מביא בחשבון את הסוגיה בבבלי, כתובות כו, ע"ב. ואמנם, היתרו הרחב יותר של רבנו תם לא היה בו לכאורה כדי להתיר את האישה לחזור לבעלה כשהוא כוהן, שאשתו אסורה לו גם אם רק נאנסה. ראו גם חידושי הריטב"א לכתובות כו, ע"ב (מהדורת גולדשטיין, בעמ' 238-239): "דאלמא חזקת בנות ישראל שאינן נבעלות ברצון... דלעולם חזקה הוא שאין אשת ישראל נבעלת ברצון". על הגנת הגורמים הנוצריים על הנשים שהמירו את דתן מפני מעשי אונס וזנות (כדי לאפשר להן בהמשך להתחתן בתוך החברה הנוצרית) ראו להלן ה"ש 33. על מקרים נוספים שבהם השתתפו ר' יחיאל מפריס ור' נתנאל מקינן (ור' משה מלונדריש) בדיונים הלכתיים ביחד ראו למשל כ"י בורדל' 672, דף פט ע"א (בגיליון); אורבך, לעיל ה"ש 1, חלק א, בעמ' 458 (=א' גרוסמן "ר' נתנאל מקינן: מגדולי בעלי התוספות בצרפת במאה הי"ג" מחקרי תלמוד ג, חלק א, 175 (י' זוסמן וד' רוזנטל עורכים, התשס"ה)); שמחה עמנואל שברי לחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות 179, 189-190 (התשס"ז); וספרי, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz* 340, 350-434 (2013).

ר' יוסף בן יצחק מקורביל (נפטר 1280), חותנו של ר' יחיאל מפריס (ותלמידם של בני זמנו של ר' יחיאל, האחים ר' משה ור' שמואל ב"ר שניאור מאיוורא), "נשאל לו... מאשת איש [ש]נשתמדה ובא עליה גוי בגיורתה ועשתה תשובה ונתגייר הגוי עמה, אם מותר לקדשה אחר שגרש בעלה הישראל, משום דגר שנתגייר כקטן שנולד דמי או אסורה מטעם כשם שאסורה לבעל כך אסורה לבעול". שאלה זו נמצאת ביחידה של כתב היד שכלול בה רצף מפסקי ר' יצחק מקורביל. אף על פי שהשאלה והתשובה הובאו כאן על ידי אחר, אולי הוא אחד מתלמידי ר' יצחק מקורביל. הקטע הזה מכיל הרבה מן השיקולים ההלכתיים בנושא הזה שראינו עד עתה, אך ר' יצחק גם הכניס בתשובתו שיקול חדש: "והשיב דהוי אסורה. נהי דהגוי מותר לבא עליה מטעם גר שנתגייר" כקטן שנולד דמי, מאיזה טעם נחיר לאשה ביאת הגר?". נימוקו של ר' יצחק מקורביל הוא שמכיוון שהאישה הייתה ישראלית בעת שזינתה עם הגוי כמשומדת (משום שאף על פי שחטאה ישראל היא), מעמדה בשל עצם עברה זו לא השתנה כלל, ואפילו כשעשתה תשובה וחזרה אל הקהילה היהודית. מכיוון שביאת הגוי אסרה אותה לבעלה, הביאה אוסרת אותה למאהבה גם בהמשך והיא אינה יכולה לחיות אתו שוב, אפילו כשהתגייר. כלומר, שלא כנכרי שהתגייר, המשומדת שחזרה בתשובה אינה נחשבת כקטן שנולד.

בסיום דבריו, תלמידו של ר' יצחק מקורביל מוסיף משפט אחד על דעתו של רבו: "והיה קשה לו [לר' יצחק] מאד לאסור שלא יחזרו בצורם". פירוש הדבר שר' יצחק דאג שאיסורו יגרום שבני הזוג (הגר והמשומדת שחזרה) לא יוכלו לחיות כיהודים כשרים בנפרד, ויחזרו לנצרות כדי לחיות שוב ביחד כפי שעשו קודם (= בצורם).²⁸ על אף שר' יצחק מקורביל בוודאי הכיר את ההיתר של רבנו תם בנושא זה ואת המגבלות שהציע כבר חמיו ר' יחיאל מפריס, הוא פסק למעשה שהגישה שיוחסה בספרות התוספות לר' יצחק בן מרדכי (הריב"ם), אשר לפיה משומדת שחזרה בתשובה אינה יכולה להינשא

28 ראו כת"י קמברידג' 3127, דף 167ב (בגיליון שבראש הדף, לצד ימין), שנדפס על ידי עמנואל, לעיל ה"ש 27, בעמ' 206-207; מלכיאל, לעיל ה"ש 10, בעמ' 145. והשוו ספר מצוות קטן, סי' קצ; סמ"ק מצוריק, חלק ב, סעיפים רפה-רפו (מהדורת הר"ש שושנים, לעיל ה"ש 24, בעמ' 170). בהגהה השנייה של רבנו פרץ לסמ"ק שם, נזכר בעילום שם ההיתר האחר של רבנו תם, שמשומדת שלא מרצונה שאמנם נבעלה לגוי יכולה לחזור לבעלה כשחזרה בתשובה מכיוון שלא עשתה זאת מרצונה, "וכגון קידוש השם שמתרת לבעלה ישראל כי בוודאי לא נתרצית". על רבותיו של ר' יצחק מקורביל ראו אורבך, לעיל ה"ש 1, חלק ב, בעמ' 571. על ניתוחו של ר' יצחק, שהמאהב כשהתגייר יכול מצד הדין לחיות שוב עם המשומדת שחזרה (שהוא נחשב עכשיו כקטן שנולד), אך היא אינה יכולה לחיות שוב אתו, השוו מאמרי *Changing Attitudes toward Apostates in Tosafist Literature*, *New Perspectives on Jewish-Christian Relations in Honor of David Berger* 311 (E. Carlebach & J.J. Schacter eds., 2012). ר' יצחק מקורביל גם התייר לבני זוג שהשתמדו באונס ביחד, אך חזרו בתשובה מיד לאחר "שעברה הגזירה", להמשיך לחיות ביחד (ועל אף שהבעל היה כוהן). ברור שהפסק הזה אינו כה מרחיק לכת בהשוואה לתשובתו של ר' שמשון משאנץ, שהתיר אפילו במקרה שהאיש ואשתו השתמדו מרצונם. ואמנם, ר' יצחק מקורביל גם מוסיף שאפשר שאישה ישראלית נשואה שכפו עליה להשתמד לבד (וחזרה לאחר מכן) נשארת מותרת לבעלה "כשהאומות רוצים להניחם בשלום כשרוצה להשתמד". ראו סמ"ק מצוריק, שם, סי' רפו (והשוו גם להלן ה"ש 33); ר' בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 103-104 (וה"ש 238); ולעיל ה"ש 22 ו-26. ר' אביגדור כ"ץ, בן זמנו של ר' יצחק מקורביל, נשאל במקרה של בני זוג שהשתמדו, ולאחר מכן שניהם עשו תשובה וטבלו במקווה, אם עדיין צריכים לחכות עד שיחלפו שלושה חדשים קודם שימשיכו לחיות ביחד משום הבחנה. ר' אביגדור פסק שיש צורך לתקופת ההבחנה רק בגיורת ממש או ברווקה שהשתמדה ואז חזרה, ורוצה עכשיו להתחתן. אך אין לדעת מדבריו של ר' אביגדור אם בני הזוג השתמדו מרצונם או באונס. ראו מאמרי, לעיל ה"ש 17, בעמ' 91.

למאהבה כשהתגייר – כמו שאינה יכולה לשוב לבעלה גם כן – היא הגישה ההלכתית הנכונה, אף על פי שאין זה ברור שהריב"ם היה מסכים עם הניתוח התיאורטי של ר' יצחק מקורביל בעניין זה. נראה על פי המקורות שמקרים שבהם נבעלו משומדות לנוצרים בעת השתמדותן, ולאחר מכן החליטו לשוב בתשובה ולחזור אל הקהילה היהודית, לא פסקו במשך המאה הי"ג. במקביל, בעלי התוספות בצפון צרפת המשיכו לדאוג להקל על דרכן במקום שהיה אפשר לעשות כך (כשהמאהב הנכרי התגייר), אף על פי שצמצמו את היקפו של ההיתר שהציע רבנו תם בימיו. כפי שראינו, אף לא אחד מבעלי התוספות בצפון צרפת במאה הי"ג היה מוכן להתיר משומדת שחזרה לבעלה; והיה גם מיעוט שאפילו לא ראה לנכון להתירה למאהב עצמו כשהתגייר.

גם ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש, 1250-1320), תלמידו הגרמני של המהר"ם מרוטנבורג שברח לספרד בתחילת המאה הי"ד, ניסה לשמור על היתרו של רבנו תם כלפי המאהב שהתגייר לחיות עם המשומדת שחזרה, על פי סיבה אחרת ומסובכת. סיבה זו קשורה לטעם כלשהו שהסוטה אסורה לבעלה, והרא"ש הדגיש שאי אפשר להתיר למשומדת שעשתה תשובה לחזור לבעלה על ידי הסיבה הזאת. גישה זו הובאה להלכה בספר הטורים לר' יעקב, בנו של הרא"ש, בשם של ר"ת והרא"ש.²⁹

אין עוד מקור רבני אחר מגרמניה במאה הי"ג המביא – או אפילו מזכיר – את פסקו של רבינו תם שהתיר למשומדת מרצונה שחזרה בתשובה לינשא למאהבה שהתגייר. נראה שרבני אשכנז תמכו בגישתו של רש"י, שברגע שהאשה השתמדה מרצונה, היא אסורה לבעלה אפילו כשחזרה בתשובה. כמו כן, הם תמכו גם בשיטתו של הריב"ם נגד רבינו תם, שהאשה הנשואה שנבעלה לגוי נחשבת כמנאפת, ואסורה אם כן גם לבעל וגם לבעול.³⁰

לכן, ר' ישעיה בן מלי די טרני (רי"ד, נפטר בסביבות 1240), שלמד עם ר' שמחה בן שמואל משפירא והכיר גם מתורת רבנו תם דרך תלמידיו מארצות אשכנז, דחק באיזה רב או דיין מקומי כדי שיחמיר במקרה שאישה ש"נשתמדה ועמדה בין הגוים ימים רבים". כפי שהגיעו הדברים לר' ישעיה די טרני, האישה חזרה בתשובה וכעת "היא עומדת תחת בעלה ומשמשתו כבתחילה". הרי"ד סבר מכיוון שהיא השתמדה מרצון היא אסורה לבעלה לגמרי, והגיב בזעם למצב הזה: "גם זו רעה חולה שמעתי שנעשה בקהלך... כי כיון שמרצונה הלכה ועמדה עם הגוים כי הפקירה עצמה ונאסרה [לבעלה]

29 ראו פסקי הרא"ש לכתובות, א, ד, בסוף: "ונראה לי לקיים פסק רבינו תם ולא מטעמיה"; ר' יעקב בן אשר, ארבעה טורים, אבן העזר, סי' קעח (הלכות סוטה), בסוף. על אף שיש לא מעט הבדלים בין קטעים מקבילים בפסקי הרא"ש ובתוספות הרא"ש (המבוססות בעיקרן על תוספות שאנן) ולפעמים הם ממש חולקים, מכיוון ששני החיבורים האלו נבעו ממקורות שונים ומיועדים לצרכים שונים (ראו למשל יהודא גלינסקי "הרא"ש האשכנזי בספר: תוספות הרא"ש, פסקי הרא"ש, ישיבת הרא"ש" תרביץ עד 389 (התשס"ה)), תוספות הרא"ש מביאים את התמיכה לשיטת רבנו תם בדומה למה שנמצא בפסקי הרא"ש. ראו תוספות הרא"ש לכתובות ג, ע"ב ולסוטה כו, ע"ב, לעיל ה"ש 31. השוו תשובות הרא"ש לב, ל; בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 100-102.

30 ראו לעיל ה"ש 2; והשוו SIMHA GOLDIN, APOSTASY AND JEWISH IDENTITY IN THE HIGH MIDDLE AGES IN NORTHERN EUROPE 53-54, 87-88 (2014), בן זמנו של רבנו תם בגרמניה, ר' אליעזר ב"ר נתן (ראב"ן) ממגנצא, הרחיק לכת והציע שילד שנולד מאישה ישראלית הנשואה לגוי, אם הישראלית נבעלה לו ברצון, נחשב כאינו יהודי. ראו ספר ראב"ן, חלק ג', סי' תקט, ליבמות מה, ע"ב, (מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק התשס"ח, בעמ' תלד).

עולמית". ר' ישעיה מסביר שאם היא השתמדה מרצונה, חייבים להניח שהיא גם נבעלה מרצון לגויים ועל אף שאין עדים לכך.³¹

בדומה, יש רק משיב רבני אחד מאשכנז שהזכיר את ההיתר האחר של רבנו תם, בקשר לאישה שהחזיקו בה הנוצרים תקופה מסוימת אחרי שכפו עליה להשתמד. אזכור זה נמצא בקשר למאורע שאירע בפרנקפורט בשנת 1241, שנהרגו בו כמאה ושמונים יהודים ועוד עשרים וארבעה ששרדו התנצרו בכפייה. בין היהודים האלו הייתה אישה צעירה שקיבלה לפני כן קידושין מבחור מוורצבורג. לאחר תקופה מסוימת, הצליחה האישה לברוח ודרשה שחתנה מן האירוסין יישא אותה. הוא סירב, מכיוון שהיא נאסרת עליו לאחר ששהתה תחת שליטת הנוצרים ומכיוון שהוא התחתן כבר עם אישה אחרת.³²

כמה מרבני אשכנז נתבקשו להביע את עמדתם ההלכתית במקרה הזה. אין זה המקום לעבור על כל השיטות והגישות המלומדות והרגישות שהם הביעו, אך כמעט כולם הסיקו שמותר לאישה להתחתן עם הבחור מוורצבורג מעיקר הדין, מכיוון שהשתמדה שלא מרצונה. כמו כן, השבאים הנוצרים ניסו דווקא לשמור על בתוליה כדי שיוכלו להשיאה לנוצרי, ובדרך כלל שמרו על מצבן ודאגו לגורלן של הבחורות שהתנצרו. ולכן, עמדתה כמשומדת כאילו הגנה עליה. ר' שמחה משפירא (נפטר בסביבות שנת 1230) סבר עוד לפני האירוע, שכל זמן שמשומדת נגד רצונה חושבת שיש עדיין סיכוי שהיא תיפדה על ידי אחרים ותשתחרר בכך ממאסרה, או שיבואו אנשים ויחלצו אותה מן השבי, היא לא תיבעל לנוצרים מרצונה.³³

ר' דוד בן שאלתיאל, תלמידו של הראב"ה ודיין מוביל, כתב שתי תשובות בקשר למעשה פרנקפורט הנ"ל. בראשונה שבהן, הוא הזכיר את היתרו של רבנו תם לאישה שהתנצרה נגד רצונה (כפי ששמע עליו מאחרים) כדי לנמק את דעתו המקלה כלפי הארוסה, שהייתה מבוססת על מגוון שיקולים ונתונים: "ומקצת חבירינו העידו לפנינו שבצרפת התיר ר"ת להחזיר [לבעליהן] נשים שננטעו כמה ימים בין העובדי כוכבים". וכן מזכיר ר' דוד פסק קדום יותר, שאולי נפסק בארצות אשכנז: "וגם בידנו תשובה קדמונית שהתיר[ה] בעניין זה להחזיר".³⁴

31 ראו תשובות הרי"ד, סימן נח (מהדורת א"י וורטהיימר, ירושלים התשל"ה, בעמ' רפה-רפח); בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 53-54 (ה"ש 59), 59-60. על נוכחותו של הרי"ד באשכנז ראו ישראל תא-שמע כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים חלק ג 9-43 (התשס"ה).

32 Rachel Furst, Captivity, Conversion and Communal Identity: Sexual Angst and Religious Crisis in Frankfurt 1241 (2008). ראו גם בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 86-100; להלן ה"ש 35.

33 לשיטת רבנו שמחה, ראו תשובות מהר"ח אור זרוע, סימן רפי (מהדורת מ' אביטן, בעמ' רה); תרומת הדשן, חלק ב (פסקים), סימן צב (מהדורת ש' אביטן, בעמ' 361); בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 88-90; אברהם גרוסמן חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים 267-269 (התשס"א). השוו גם תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת 285 (א' קופפר עורך, התשל"ג) (להלן: תשובות ופסקים).

34 ראו כת"י וורצ'לי 1, דף 305 ע"א; (הגהות) מרדכי על מסכת כתובות, סי' רפו; בלידשטיין, לעיל ה"ש 9, בעמ' 60, 90-91; פירסט, לעיל ה"ש 32, בעמ' 219 (ה"ש 68); ר' ריינר רבינו תם ובני דורו 193 ה"ש 153 (2002); והשוו תשובות ופסקים, לעיל ה"ש 33, בעמ' 288 (ה"ש 64). ר' חיים אור זרוע (לעיל ה"ש 13) הניח שאישה במצב כזה יכולה לשוב לבעלה אפילו כשהוא כוהן; השוו לעיל ה"ש 27. על ר' דוד בן שאלתיאל, ראו א' אפטוביצר מבוא לראב"ה 336-337 (ירושלים התרצ"ז). על הטובות והזכויות שהעניקו הנוצרים ליהודים שנשתמדו, ראו למשל Solomon Grayzel, The Jews and the Church in the

אבל חוץ מדברים אלו של ר' דוד בן שאלתיאל, כל הרבנים האחרים במעשה פרנקפורט שניסו להתיר את האישה לבחור מוורצבורג שאירסה, סמכו על הקביעה שהיא לא נבעלה לנוצרים, או מפני שהם הגנו על גופן ומעמדן הטהור של המשומדות או מכיוון שיש עוד נתונים ואומדנות שאפשר לסמוך עליהם שהאישה הזאת לא עשתה כך. משיבים אחרים אלה לא הזכירו כלל את גישתו של רבנו תם שאפילו אם נבעלה לאחריהם, השמד נגד רצונה מוכיח שהיא גם לא רצתה להפר בכך את הקשר לבעלה.

יש להעיר שר' יצחק בן משה מווינה (נפטר בסביבות 1250), שלמד בצפון צרפת עם ר' יהודה שירליאון ובריינוס עם רבי"ה ועם ר' שמחה משפירא, היה הפוסק היחיד במעשה פרנקפורט שפסק שהאישה אסורה לארוס שלה על אף שהשתמדה נגד רצונה. ר' יצחק הגיע למסקנתו על פי כמה טיעונים, וביניהם משום שהוא הניח, בניגוד לכמה מעמיתיו שטענו שהנוצרים דווקא דאגו למצב הפיזי והרוחני של המשומדת כפי שכבר ראינו, שבקשר למשומדת שחיה במחיצתם של הנוצרים "לא מסתבר לי למימר דהואיל וקיבלה דתם הרי היו נוהגין בה דין עכו"ם ולא זילזלה להפקירה, דהא סתם עכו"ם נכריות מפקירות ואינם בושים. ואדרבה, משקיבלה דתם היו גסים בה, והיא כל שעה יראה למרוד בהם ומטנפים בה"³⁵.

על כל פנים, באמצע המאה ה"ג, כבר היה מן הנמנע למשומדת שהשתמדה מרצון וחזרה בתשובה לחזור לבעלה, על אף שהיו כמה מבעלי התוספות בצפון צרפת (וכן הרא"ש) שהיו מוכנים, מסיבות שונות, לתת לה להישאר עם מאהבה הנכרי כשהתגייר, אך לא מטעמו של רבנו תם בימיו. בקשר לאישה שכפו עליה להשתמד – ואף שהתה עם הנוצרים לתקופה ארוכה – ניסו כמה מחכמי אשכנז להתירה לבעלה בחזרתה מכיוון שהיא אפשר להניח על פי ההלכה במקרים מסוימים שהיא נבעלה לנוצרי. ואמנם, גם בזה לא סמכו על דעתו של רבנו תם, שטען שיחסי המין האלו נחשבים נגד רצון האישה. בקיצור, הקולות של רבנו תם, שהחלישו את המעמד ההלכתי (ואת מידת האיסור) של יחסי מין בין בועל נכרי לבין אישה ישראלית נשואה, כמעט שנעלמו לחלוטין.³⁶

PAOLA TARTAKOFF, BETWEEN CHRISTIANS AND JEWS 65-75 (2012), וכן לעיל ה"ש 27. כן ראו

35 ראו ספר אור זרוע, חלק א, סימן תמו (מהדורת מכון ירושלים, בעמ' תרמג-תרמו) (=כת"י סינסינטי 154, דפים 25-29, סי' טו); ולעיל ה"ש 29. השוו תשובת מהר"ח אור זרוע, לעיל ה"ש 13, שממנה נראה שגם ר' חיים, כמו רוב חכמי אשכנז בני דורו, חולק על פסקו של אביו. אבל השוו גם תשובתו של רש"י, לעיל ה"ש 9.

36 נוסף על דיונים בשיטת רבנו תם ע"י חכמים בשלהי ימי הביניים ובתחילת העת החדשה שהוזכרו למעלה (לעיל ה"ש 7), גם ר' בנימין זאב מארטה (במחצית הראשונה של המאה ה"ז) תומך בגישתו של ר"ת שהתיר למשומדת שחזרה להישאר עם מאהבה שהתגייר; ראו שו"ת בנימין זאב, סי' קלא. ר' יוסף קארו, בית יוסף, אבן העזר, סי' קסח, ד"ה "וכתב רבינו תם", ציין להסכמתו של הרא"ש (לעיל ה"ש 27) להתיר במקרה כזה על פי רבנו תם (ולפסוק בזה נגד הריב"ם), אך הוא מסיים את דבריו בקטע מספר ארחות חיים (לעיל ה"ש 11), שאין לסמוך על דעתו של ר"ת בזה. בספרו דרכי משה, סימן קסח, סעיף ו, הרמ"א ציין שהמרדכי במסכת סנהדרין הביא מן הר"י (=ר' יחיאל פריס) שתמך בפסיקתו של רבנו תם (לעיל ה"ש 25). בהג"ה לשו"ע שם, הרמ"א מתיר לבני זוג שהמירו דתם ביחד להמשיך לחיות ביחד כשחזרו אל היהדות (על פי תשובתו של הר"ש משאנץ, לעיל ה"ש 22), אבל הוא פוסק שאם האישה השתמדה לבד אי אפשר לה לחזור לבעלה (וכפי ההגהות מרדכי, לעיל ה"ש 9), אלא אם הייתה עדות אחרת או דבר דומה שאפשר בהם כדי להוכיח שהיא לא נבעלה כלל משך ימי השתמדותה.

עדיין נותר לברר עד היכן הגיעו החילוקים במאות הי"ב והי"ג בין חכמי צפון צרפת לבין חכמי אשכנז בעניינים האלו, לשער את מקומם של האירועים בחברה הנוצרית ולבחון את יחסם של הנוצרים והנצרות אל היהודים בכלל, וכן את ההתפתחות של ההשתמדות בתקופה זו והשפעתה על החכמים והפוסקים מעל ומעבר לשיקולים הלכתיים טהורים. עם זאת ברור שהפער (קרי העימות) שבין הנצרות ובין היהדות, שהלך והעמיק במשך המאות האלו, השפיע רבות על חכמי ההלכה, וכפי שכבר תיארתי במקומות אחרים. כמו כן, נראה שבמאות הללו היה קל באופן יחסי לבני זוג ולמאהבים להמיר את הדת בין יהדות לנצרות, לכל הפחות כפי שהתהליכים האלו מתועדים בספרות הרבנית של התקופה. ואמנם, סביר לנהל את הדיונים הנוספים האלו רק לאחר שמיצינו את גישותיהם של בעלי התוספות וחכמים אחרים בצפון אירופה למשומדים ולעצם ההשתמדות, וכן לאחר שתיארנו את דרישותיהם של חכמים כדי לאשר את חזרתם של המשומדים שעשו תשובה לחיק היהדות.³⁷

37 הנושאים האלו הם בטיפול ובהכנה בספרי הנ"ל, לעיל ה"ש 17. לעת עתה ראו את המחקרים שהובאו על ידי FURST, לעיל ה"ש 32, בעמ' 214 ה"ש 10; וכן את אלו שהובאו במאמרי, לעיל ה"ש 28, בעמ' 327-324; במאמרי *Approaches to Conversion in Medieval European Rabbinic Literature: From Ashkenaz to Sefarad*, CONVERSION, INTERMARRIAGE AND JEWISH IDENTITY 57 (A. Mintz & M. Stern eds., 2015); Paola Tartakoff, *Testing Boundaries: Jewish Conversion and Cultural Fluidity in Medieval Europe*, 90 SPECULUM 728 (2015). נוסף על מקורות במאמרנו זה, המתארים את התנועה (בקלות) של בני הזוג בין הקהילות של היהדות לבין אלו של הנצרות וכן בחזרה (וראו גם עמנואל, לעיל ה"ש 27, בעמ' 207 ה"ש 87) ראו למשל את התיאור בתשובות הרשב"א, חלק ז', סימן קעט מפי רבו, רבנו יונה בן אברהם מגירונה (שנפטר בשנת 1263), מימיו כתלמיד באיוורא (שבמחוז נורמנדיה בצפון צרפת), על "משומד לע"ז שהיה הולך ממקום למקום ובעיר אחת הוא מאמין בע"ז בפני גוים ובעיר אחרת נכנס בבית ישראל ואומר שהוא יהודי. ואין אנו יודעים אם הוא יהודי אם לאו". ראו גם הגהות מרדכי על מסכת כתובות, סימן רפו; ספר חסידים, סי' תתתערעו (מהדרות י' ויסטנצקי, פרקנפורט התרפ"ד, בעמ' 455); מדבר על משומדים שכפרו בעיקר ונמלכים על החלטתם להתנצר, שקל להם לשוב ולחזור אל צורם: "כי רובם לתאבון או על ידי דוחק עוני ושחוק קוביה עושין ומתחרטין מיד. אך יראים מפני הגוים והולכים למדינה אחרת ושבים". ראו כת"י בודל' 566, דפים 60-61א, שנדפס בתשובות מהר"ם מרוטנבורג וחרבריו, סימן קפט (מהדרות ש' עמנואל, לעיל ה"ש 24, בעמ' 489). והשוו גם MALKIEL, לעיל ה"ש 10, בעמ' 134-135, 143-147.

הלכה ומשפט: ספר הזיכרון למנחם אֶלון

עורכים

אריה אדרעי, דוד גליקסברג, אביעד הכהן,
ברכיהו ליפשיץ, בנימין פורת

המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר,
הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

המכון לחקר המשפט העברי ע"ש ישראל מץ,
הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

נבו